

Nacija, ideologija, modernizacija: Mirjana Gross i istraživanja nacije i nacionalizma

U radu se analizira pristup Mirjane Gross u istraživanjima fenomena nacije i nacionalizma. Naglasak se pritom stavlja na dva ključna koncepta – nacionalne integracije i nacionalno-integracijske ideologije – kao i njihovu međuovisnost s konceptom modernizacije u okviru pristupa socijalne historije. U oblikovanju njezina pristupa važnu su ulogu također imali napori oko teorijsko-metodoloških preobrazbi domaće historiografije, povezani s kritičkim aproprijacijama tadašnjih historiografskih trendova. Naposljetku, u radu se valorizira doprinos Mirjane Gross u odnosu na suvremena kretanja u okviru studija nacija i nacionalizama te se razmatraju poticaji i ograničenja za daljnja istraživanja.

Povijest živi manje u povijesnim spomenicima, a više u nama samima.
(M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1973, 7)

Uvod

Istraživački opus Mirjane Gross vezan je prvenstveno uz hrvatsku povijest 19. stoljeća. Iako se, dakle, primarno bavila problematikom nacionalne povijesti, „nacionalno“ u njezinu historiografskom radu nije tek puki okvir, samorazumljiv i zadan – što je, nažalost, prečesto slučaj u historiografskoj struci – nego je ujedno i sâm predmet analize. Mogli bismo reći da je Mirjana Gross bila prva hrvatska povjesničarka nacionalne povijesti koja je proučavala naciju, nacionalizam te nacionalne identitete i identifikacije kao *sui generis* predmete historijske analize.

Modernizacija i nacionalna integracija dva su ključna koncepta koje je Mirjana Gross upotrebljavala u svojim istraživanjima hrvatske povijesti 19. stoljeća. Nije stoga čudno da ovi koncepti predstavljaju okosnicu i njezina pristupa problematici nacije i nacionalizma. U teorijsko-metodološkom smislu ta se dva koncepta međusobno prožimaju i podupiru. Proces nacionalne integracije uvelike je podložan uvjetima koje postavljaju modernizacijski društveni tijekovi, a njih, pak, usmjeravaju nacionalno-integracijski procesi, posebice u pogledu definiranja i

redefiniranja odnosa centra i periferije.¹ Gledajući apstraktno, „nacionalno“ je u Gross usko vezano uz „socijalno“, pri čemu je potonje nadređen pojam koji je u svojem sadržaju ujedno determiniran i determinirajući za sve konkretnije pojmove. Takav se pristup može označiti terminom socijalne historije shvaćene kao totalne historije.²

Mirjana Gross bavila se istraživanjima fenomena nacije i nacionalizma u vremenu prije disciplinarnog procvata studija nacija i nacionalizama u kasnim osamdesetim i devedesetim godinama 20. stoljeća.³ Međutim, ranije naveden konceptualni okvir bio je uvelike rezultat njezinih kritičkih aproprijacija suvremenih historiografskih strujanja. Zbog toga nije moguće prići analizi tekstova Mirjane Gross u kojima se bavila fenomenom nacije i nacionalizma bez zahvaćanja šire slike njezinih susreta s poslijeratnom europskom historiografijom kao ključnim aspektom njezina iznimno angažiranog povjesničarskog rada. Osim toga, upravo na tragu teorijsko-metodoloških zagovora koji su obilježili karijeru Mirjane Gross, određen dio ovoga rada želio bih posvetiti osvrtu na temeljne značajke suvremenih strujanja u okviru studija nacija i nacionalizama.

U ovome radu, dakle, želim prvenstveno analizirati pristup Mirjane Gross u istraživanju fenomena nacije i nacionalizma – odnosno, da se poslužim njezinom vlastitom terminologijom, procesa nacionalne integracije i nacionalno-integracijskih ideologija – i to koristeći se ključnim točkama njezinih teorijsko-metodoloških zagovora: širenje historiografskog istraživačkog interesa, prvo na socijalnu i ekonomsku historiju, a potom i na sva područja ljudske djelatnosti; povezivanje historijske znanosti i društvenih znanosti, odnosno snažan zagovor interdisciplinarnosti; te aproprijacije suvremenih historiografskih kretanja. Svi su ovi elementi odigrali značajnu ulogu u formuliranju njezina istraživačkog pristupa općenito, pa tako i kada je riječ o problematici istraživanja nacije i nacionalizma. To će nam omogućiti da se okrenemo drugom cilju ovoga rada, a to je pozicioniranje i

¹ GROSS 1981: 12.

² Pojam „procesa“ ili „razvoja“ za Mirjanu Gross znači povijesne preobrazbe društvenih struktura. Upravo u naglasku na povijesnoj dinamici razvoja društvenih struktura ona vidi razliku svojeg pristupa u usporedbi sa zapadnoeuropskim strukturalizmom. Međutim, kako je tijekom cijele karijere modificirala i razvijala određene aspekte svojeg pristupa, prisutna je određena nekonzistentnost u korištenju terminologijom. U predgovoru knjige *Društveni razvoj u Hrvatskoj* tako se koristi terminom „socijalna historija“ za (sub)disciplinu historijske znanosti, a pojmom „historija društva“ – na tragu Erica Hobsbawma – za pristup historijskoj znanosti koji je vidi kao disciplinu „usmjerenu društvenohistorijski prema totalitetu povijesnih procesa“. S druge, pak, strane, u knjizi *Historijska znanost*, čije je drugo izdanje objavljeno svega godinu dana ranije, upravo se suprotno navodi kako „‘socijalna’ historija nije prema tome posebna disciplina nego pristup povijesti koji je usmjeren prema spoznaji strukturalnih društvenih procesa.“ U ovome radu koristit ću se potonjim značenjem pojma socijalna historija koji je bliži mojem vlastitom shvaćanju. GROSS 1981: 8-9, 13; ISTA 1980: 348-349.

³ Za klasičan pregled teorija nacija i nacionalizma vidi: SMITH 2003. Vrlo je pristupačan i balansirani pregled: ÖZKIRIMLI 2000.

vrednovanje doprinosa Mirjane Gross u odnosu na suvremena strujanja u okviru studija nacija i nacionalizama.

Kritičke aproprijacije strujanja u poslijeratnoj europskoj historiografiji

Suprotno (post)hladnoratovskim predodžbama o „tamnicama naroda“, poslijeratne historiografije istočne Europe bile su izrazito nacionalno impostirane. Komunistički historijski narativi usklađivali su se s idejom velikog nacionalnog narativa tako da je suvremena povijest, obilježena revolucijom i vlašću proletarijata, predstavljala vrhunac i svojevrsno dokidanje kontradikcija nacionalne povijesti.⁴ Drugim riječima, iako redefiniran u skladu s dominantnom ideologijom, koncept nacionalnog zadržao je važno – ako ne i primarno – mjesto u okviru poslijeratnih socijalističkih historiografija.

Jugoslavenska historiografija u tom pogledu nije predstavljala iznimku. Stoga nije čudno da se vode rasprave o tome koliko se može govoriti o jedinstvenoj jugoslavenskoj historiografiji, a koliko o skupu nacionalnih, republičkih historiografija, tek labavo okupljenih oko pokušaja uspostave zajedničkih stručnih institucija.⁵ Važnu ulogu u definiranju jugoslavenskog historiografskog polja imao je kadrovski kontinuitet. Prisutnost prijeratnih povjesničara u najvišim institucijama poslijeratne historiografije, od kojih se dobar dio samo retorički prilagodio ideološkim zahtjevima koje je postavljao novi režim, značio je nastavak dominacije tradicionalnog shvaćanja historijske znanosti i njezine uloge, što je sa sobom povlačilo primat „događajne“ političke, i to nacionalne povijesti.⁶ Rezultat je bio taj da su inovacijski impulsi marksističke teorije, za razliku od situacije na Zapadu, samo vrlo ograničeno doprili do domaće historiografije, i to u vidu širenja tematskih interesa na društvenu i ekonomsku povijest, ali i dalje dominantno u okviru tradicionalnih teorijsko-metodoloških postavki. Stoga nije iznenađujuće da niti koncept nacionalnog, odnosno fenomen nacije i nacionalizma, nije podvrgnut složenijoj analizi u prvim desetljećima poslijeratne hrvatske historiografije.

Novi su teorijski impulsi u hrvatsku historiografiju stizali ponajviše putem aproprijacija suvremenih (zapadno)europskih intelektualnih strujanja. Ne treba, dakako, zanemariti inovacije u okviru domaćeg intelektualnog polja, kao što je npr. krug oko časopisa *Praxis*.⁷ Iako je i sama Mirjana Gross isticala *praxisovce* i njihov antidogmatski, kreativni pristup (re)interpretaciji marksističke tradicije kao

⁴ BERGER 2016: 484.

⁵ ANTOLOVIĆ 2021: 50, 60-61.

⁶ Isto: 52-53; JANKOVIĆ 2016. Za zanimljivu raspravu o razvojnim tendencijama poslijeratne hrvatske historiografije, s posebnim fokusom na intelektualnu historiju, vidi: BALIKIĆ 2022.

⁷ Usp. MIKULIĆ I ŽITKO 2015.

važan uzor, za historijsku znanost ipak su bile značajnije aproprijacije europskih historiografskih trendova nego pokušaji primjene mogućnosti koje su pružali domaći iskoraci na polju marksističke filozofije i socijalne teorije.⁸ Povjesničari otvoreni teorijsko-metodološkim inovacijama susretali su se s mogućnostima kritičke marksističke socijalne teorije posredstvom zapadnog marksizma i bliskih nemarksističkih intelektualnih strujanja, dok su na domaćem polju percipirali svojevrsnu lažnu dvojbu između reakcionarnog tradicionalizma i dogmatskog, zapravo kvazioficijelnog i površno reproduciranog marksizma.⁹

U tom pogledu ne treba zanemariti činjenicu da je Jaroslav Šidak, vodeća akademska figura hrvatske poslijeratne historiografije i mentor Mirjane Gross, bio otvoren tek za umjerene teorijsko-metodološke inovacije te da je pripadao onoj generaciji koja je već bila intelektualno formirana u međuratnom periodu. Šidak je bio svjestan da je dotadašnji dominantan, šišićevski pristup historiografiji ipak bio zastario u kontekstu poslijeratne europske historiografije pa se zalagao za širenje tematskih područja historijske znanosti na socijalnu i ekonomsku povijest. Međutim, kako tvrdi sama Gross, u praksi svoje studente i mlađe kolege nije pretjerano poticao u tom smjeru, nego ih je upućivao na popunjavanje tzv. bijelih mrlja domaće historiografije, odnosno neistraženih segmenata političke povijesti, napose kada je riječ o hrvatskoj povijesti 19. stoljeća. Iako se, dakle, nije slagao s metodološkim inovacijama koje su pristizale putem aproprijacija suvremenih europskih historiografskih strujanja, Šidak nije aktivno sputavao svoje učenike i mlađe kolege. Odnos Jaroslava Šidaka i Mirjane Gross zahladio je tek u posljednjim godinama njegova života, kada je njezinu kritiku „događajne“ historije shvatio kao napad na vlastiti opus, međutim, u tom je trenutku Gross već bila etablirana znanstvenica i predvodnica nove generacije hrvatskih povjesničara, tako da, osim gorkog okusa u ustima, razilaženje sa svojim mentorom nije ostavilo značajnije posljedice na njezin rad.¹⁰

Već je dobro poznato da je u sklopu hrvatske, pa i šire, jugoslavenske historiografije upravo Mirjana Gross odigrala jednu od najvažnijih uloga u prenošenju suvremenih europskih historiografskih strujanja. Počevši sa sudjelovanjem na Međunarodnom kongresu povjesničara u Rimu 1955, sustavno je i kontinuirano radila na zagovaranju teorijsko-metodoloških inovacija u okviru historijske znanosti. Kako je sama kasnije istaknula, posebno je se dojmilo to što se susrela s različitim mogućnostima tumačenja Marxove misli i marksističke tradicije, kao što je npr. bio pristup Ernesta Labroussea, povjesničara bliskog krugu oko *Anala*.¹¹ Kao povjesničarka koja je svoj pristup vidjela u okviru „otvorenog“, nedogmatskog marksizma, ta joj je spoznaja otvorila put kreativnim aproprijacijama suvremenih

⁸ ANTOLOVIĆ 2021: 54, 62; GROSS 2019: 313.

⁹ GROSS 1980: 361-362.

¹⁰ BRANĐOLICA I ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2012: 362-371.

¹¹ GROSS 2019: 308.

intelektualnih kretanja koje su za cilj imale preobrazbu domaće historiografije iz tradicionalne „događajnice“ u suvremenu društvenu znanost.¹²

Jugoslavenske povjesničarske aproprijacije kretanja u zapadnoj historiografiji intenziviraju se od sredine 60-ih godina te su također dio širih kretanja u istočnoj Europi, kao i sazrijevanja nove generacije povjesničara čije su spona s predratnom historiografijom bile mnogo slabije.¹³ Kao naj snažniji uzor nametnuo se pritom krug oko časopisa *Anali (Annales)*.¹⁴ Recepcija *analista* bila je olakšana njihovom otvorenosti prema marksizmu. Zagovornici promjena u jugoslavenskoj historiografiji mogli su ih stoga okarakterizirati kao „progresivne građanske povjesničare“, dok je izjednačavanje teorijskog konzervativizma s političkim konzervativizmom predstavljalo prikrivenu kritiku upućenu „dogmatskim marksistima“ koji nisu bili otvoreni strujanjima u okviru „buržoasko historiografije“.¹⁵ Ono što je posebno važno za našu temu jest to da su prve generacije *Anala* poticale udaljavanje od nacionalnog okvira i paradigme te prihvaćanje komparativnih i transnacionalnih pristupa.¹⁶ Kada govorimo o Mirjani Gross, prvi impulsi zagovaranja aproprijacija *Annales* odnosili su se na širenje istraživačkog fokusa s uske političke povijesti na socijalnu i ekonomsku povijest. Pritom nije bila riječ o odbacivanju političke povijesti, nego o njezinu produbljivanju i utemeljivanju u socijalnoj i ekonomskoj povijesti, u duhu marksističke koncepcije o snažnom međudnosu društvene baze i nadgradnje.¹⁷ Najvažniji rezultat ove inicijalne faze zagovaranja apropri-

¹² Isto: 313.

¹³ Nakon rasprave o problemima jugoslavenske historiografije u organizaciji ideološke komisije komunističke partije 1964, u *Jugoslavenskom istorijskom časopisu* izlaze tekstovi Boge Grafenauera i Jovana Marjanovića u kojima se zalažu za metodološke promjene, posebice za širenje tematskog interesa, interdisciplinarnost te upoznavanje s teorijsko-metodološkim pitanjima suvremene historijske znanosti i društvenih znanosti. U sličnom tonu Mirjana Gross nastupa u svojem govoru povodom 20. godišnjice Povijesnog društva Hrvatske, nagovješćujući intenzivan rad na zagovoru teorijsko-metodoloških preobrazbi u 70-ima. ANTOLOVIĆ 2021: 62-63; JANKOVIĆ 2016: 59-60.

¹⁴ Za recepciju *Anala* u hrvatskoj historiografiji vidi: BUDAK 1999. Iako se često govori o „školi *Anala*“, zapravo je riječ o heterogenim grupama povjesničara koje su niz generacija dijelile određene zajedničke intelektualne stavove i metodološke sklonosti, ali ne i homogen ideološki sustav, pa ni teorijsko-metodološki pristup. Peter Burke tako anegdotalno poentira kako je Marc Ferro na jednoj međunarodnoj raspravi o *Analima* u Stuttgartu vehementno negirao postojanje „škole“ *Anala*, pritom se cijelo vrijeme koristeći zamjenicom *nous* ('mi'). Ono što je povezivalo *analiste* bio je otklon od tradicionalne historiografije, sklonost teorijsko-metodološkoj inovaciji, zagovor širenja tematskih i problemskih područja historijske znanosti, otvorenost prema interdisciplinarnoj suradnji (u prvim generacijama ponajviše s društvenim znanostima, a kasnije s (kulturnom) antropologijom, lingvistikom, znanosti o književnosti itd.), kao i prema različitim intelektualnim strujanjima i tradicijama (uključujući marksističku). Za koncizan i pristupačan pregled razvoja i osnovnih značajki *Anala* vidi: BURKE 1990.

¹⁵ JANKOVIĆ 2016: 65-66, 70.

¹⁶ BERGER 2016: 478.

jacija i promjena bila je sinteza *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.* iz 1968, koja, doduše, nije analitički pristupila pojmovima nacije i nacionalizma, niti je razmatrala genezu tih fenomena, ali je predstavljala pionirski pothvat zbog toga što problematici nacionalne povijesti nije pristupala isključivo iz vizure političke historije nego i ekonomske i socijalne.¹⁸

Iz ovih inicijalnih impulsa usmjerenih prema širenju historiografskog istraživačkog interesa počeo se kristalizirati središnji koncept zagovora Mirjane Gross, a to je već ranije spomenuta socijalna historija shvaćena kao totalna historija. I u ovom je pogledu ključna bila uloga recepcije *Anala* i zapadne marksističke historiografije. Prema njezinim vlastitim riječima, Gross je slijedila stajalište Luciena Febvrea da ne postoje različite povijesti – ekonomska, socijalna itd. – nego samo jedna povijest u cjelini shvaćena kao socijalna, dok je, s druge strane, uvažavala primjedbu Erica Hobsbawma da bi se historijska znanost trebala etablirati kao historija društva s ciljem istraživanja interakcije povijesnih struktura i procesa.¹⁹

Zanimljivo je, međutim, da usprkos praćenju razvoja britanske marksističke historiografije, Mirjana Gross nije izravno primijenila modernistička strujanja na polju studija nacija i nacionalizama.²⁰ Za konceptualizaciju njezina pristupa problemu istraživanja fenomena nacije i nacionalizma najvažniji je bio model češkog povjesničara Miroslava Hrocha.²¹ Usporedna analiza profesionalnog razvoja Mirjane Gross i Miroslava Hrocha mogla bi puno otkriti o intelektualnim kontekstima (srednjo)istočnoeuropskih historiografija i kretanjima unutar kojih se događaju aproprijacije i inovacije na polju istraživanja nacionalne povijesti. Ovdje se, međutim, moramo ograničiti tek na nekoliko primjedbi koje će biti važne za analizu pristupa Mirjane Gross kada je riječ o istraživanjima fenomena nacije i nacionalizma. Baš kao Gross, i Hroch se u svojim naporima za nadilaženjem provincijalizma i preobrazbu češke historiografije oslanjao na važnost interdisciplinarnosti, napose kada je riječ o društvenim znanostima.²² Njegov pristup, koji ćemo nešto detaljnije prikazati u idućem poglavlju, oslanjao se na metodu modeliranja, komparativnu historiju, socijalnu i ekonomsku historiju, kao i teoriju socijalne komunikacije Karla Deutscha.²³ Vrhunac tih napora bila je knjiga izvorno objavljena na njemačkom jeziku 1968. pod naslovom *Die*

¹⁷ GROSS 2019: 311.

¹⁸ ŠIDAK, GROSS, KARAMAN I ŠEPIĆ 1968.

¹⁹ GROSS 2019: 312. Usp. bilj. 2 u ovome radu.

²⁰ Ne spominje ih čak niti u svojem osvrtu na Hobsbawma u predgovoru prijevoda knjige *Nacije i nacionalizam* iz 1993. HOBBSAWM 1993: XI-XIV.

²¹ Za recentnu evaluaciju doprinosa Miroslava Hrocha istraživanjima nacije i nacionalizma vidi: BAKKE ET AL. 2022.

²² HROCH 2018: 21, 33.

²³ Isto: 29.

Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse der gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen, koja će 1985. biti prevedena na engleski jezik i ostvariti velik utjecaj na istraživanja nacija i nacionalizma na Zapadu. Prije toga će se, međutim, s njom sresti Mirjana Gross te će joj poslužiti kao uzor u konceptualiziranju vlastitih istraživanja procesa integracije hrvatske nacije. Kada se, dakle, Gross susreće s Hrochovim modelom, on nije bio samo slučajno zatečen koristan alat, nego je proizlazio iz sličnog intelektualnog miljea, obilježenog aproprijacijama teorijsko-metodoloških kretanja u okviru zapadne historiografije, s posebnim naglaskom na socijalnu historiju i interdisciplinarnost, prije svega s društvenim znanostima.

Mirjana Gross te istraživanja nacije i nacionalizma

Nacija i nacionalizam javljaju se relativno rano kao istraživačke teme u opusu Mirjane Gross. Već u 60-im godinama objavljuje više radova koji se bave problematikom nacionalnih ideologija.²⁴ Međutim, intenzivnije istraživanje nacije i nacionalizma nastupa u 70-ima kao dio njezinih širih nastojanja oko teorijsko-metodoloških preobrazbi historijske znanosti. Tada više nije samo riječ o tematskom interesu, nego o konceptualnom promišljanju proizašlom iz kritičkog čitanja suvremene teorijske i primijenjene literature. Prvi značajniji rezultat tih napora bila je knjiga *Povijest pravaške ideologije* (1973) u kojoj pravaštvo razmatra kao primjer europske romantičarske nacionalne ideologije. Već se ovdje Gross koristi pojmom nacionalno-integracijske ideologije, razumijevajući je kao dinamičan fenomen duljeg trajanja koji se očituje na području kulture i politike te ima dublje i, nažalost, još neistražene društvene temelje.²⁵

Pri konceptualizaciji svojeg istraživanja o pravaškoj ideologiji Gross se poslužila literaturom o nacionalizmu na engleskom i njemačkom jeziku, koju je stručnoj javnosti prikazala u tekstovima objavljenima 1970. i 1971. u *Časopisu za suvremenu povijest* s ciljem da je upozna s najnovijim strujanjima na području istraživanja nacija i nacionalizama. U članku „Neka osnovna obilježja novije literature o ‘nacionalizmu’ na engleskom jezičnom području“ Gross se osvrće na radove nastale u 50-im i 60-im godinama, i to ne samo u sklopu historijske znanosti, nego različitih disciplina od sociologije do socijalne psihologije.²⁶ Valorizirajući litera-

²⁴ Usp. npr. članke: „O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji“, *Historijski pregled* 9 (1963): 11-18; „Die nationale Idee der kroatischen Rechtspartei und ihr Zusammenbruch (1861-1895)“, *Österreichische Osthefte* 5 (1964): 373-288; „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata“, *Historijski zbornik* 21-22 (1968-1969): 75-143; „Osnovna obilježja razvoja jugoslavenske nacionalne ideje u 19. stoljeću i na početku 20. stoljeća“, *Nastava povijesti* 2 (1969): 39-55.

²⁵ GROSS 1973: 9.

turu ponajprije iz britanskog i američkog akademskog miljea, njezina je ocjena kao istraživačice hrvatske povijesti da pokazuje „slabo razumijevanje za genezu i razvoj malih [europskih – op. a.] nacija.“²⁷ Zbog toga ni pojmovni instrumentarij koji se u toj literaturi koristi, kao ni stručna terminologija često nisu prikladni za primjenu u istraživanjima geneze i razvoja malih europskih nacija. Gross se tako kritički postavlja prema radovima Hansa Kohna, navodeći određene dubiozne interpretacije ilirskog pokreta usprkos njegovoj reputaciji kao stručnjaka za povijest Habsburške Monarhije. Osim toga, ona dovodi u pitanje njegovu vrlo raširenu dihotomiju između „zapadnog“ i „istočnog“ tipa nacionalizma, odnosno razlikovanje „političkih“ i „kulturnih“ nacija, primjećujući kako je riječ o „tipičnom primjeru uzdizanja subjektivnih iskustava i poznavanja pojedinačnih problema na ‘sintetički’ stupanj.“²⁸ Što se tiče terminoloških problema, Gross ističe određene nepodudarnosti. Dok je u okviru literature na engleskom jeziku „nacionalizam“ tehnički termin koji je uglavnom vrijednosno neutralan, u nas ima pejorativne konotacije pa je stoga prikladniji ekvivalent „nacionalna svijest“ ili „nacionalni osjećaj“.²⁹ Jedan od najvažnijih dijelova osvrta jest naglašavanje ključne uloge interdisciplinarnosti u proučavanju nacionalizma. Parcijalne definicije i isključivi disciplinarni fokus ne mogu zahvatiti cjelinu fenomena nacije i nacionalizma. Za Gross nacija se može primjereno istraživati samo u sklopu obuhvatne analize kako povijesnog razvoja, tako i društvene strukture. Nemogućnost poopćavanja obilježja razvoja nacija često je rezultirala subjektivističkim tumačenjima, kojima se ona izričito protivi.³⁰ Rješenje, dakle, nije u atomizaciji na pojedinačne studije slučaja, niti u disciplinarnoj fragmentaciji, nego upravo u interdisciplinarnoj suradnji i pokušaju izgradnje modela koji bi mogao funkcionirati kao generalni objasnidbeni okvir. Prikazujući korisne impulse, ali i slabije strane različitih disciplinarnih pristupa istraživanju fenomena nacionalizma – od socijalne antropologije i sociologije kulture, preko kulturne antropologije, pa sve do psihologije – Gross je, na tragu Miroslava Hrocha, koristan alat u izgradnji interdisciplinarnе metodologije pronašla u „konceptiji komunikacije“

²⁶ Riječ je npr. o studijama Benjamina Akzina, E. H. Carra, Floriana Znaničkog, Hansa Kohna, Elie Kedouriea itd.

²⁷ GROSS 1971: 137.

²⁸ Isto: 143, bilj. 19.

²⁹ Isto: 137. Zbog toga se Gross pojmom „nacionalizam“ koristi s navodnim znakovima, od čega neće odustati niti 35 godina kasnije u predgovoru hrvatskom izdanju Hrochove studije. HROCH 2006: 9.

³⁰ I Hroch je također rezolutno odbijao teze o odlučnoj ulozi nacionalizma u stvaranju nacije, što je kasnije okarakterizirao kao pogrešku. ISTI 2018: 27. Također usp.: „Suprotno subjektivnom shvaćanju nacije kao proizvođa nacionalne svijesti, nacionalizma, nacionalne volje i duhovnih snaga, naciju ovdje shvaćamo kao sastavni dio društvene stvarnosti historijskog podrijetla. Modernu naciju držimo osnovnom stvarnošću, a nacionalizam fenomenom proizašlim iz nacije.“ ISTI 2006: 31.

Karla Deutscha.³¹ Prema tom pristupu, komunikacija predstavlja temelj koherentnosti društva i osobnosti, a ostvaruje se posredstvom kulture kao konfiguracije povijesno generiranih obrazaca ponašanja i reakcija. Za razliku od društva, koje kanalizira dobra i usluge, kultura prenosi informacije u obliku modela, odnosno uzoraka (dobrog ponašanja, morala, ukusa itd.). Proučavanje nacije Deutsch smješta u interakciju društva i zajednice kao komunikativne kulturne formacije. Prednost je ovoga pristupa što nadilazi problem identificiranja fiksnih obilježja koja čine naciju jer je razumijeva kao zajednicu koja dijeli komplementarne kanale komunikacije koji je odjeljuju od drugih zajednica.³² Iz perspektive istraživanja hrvatske povijesti, on predstavlja značajne mogućnosti jer je „jedan od velikih problema u razvoju hrvatske nacije u 19. stoljeću komunikacija između različitih hrvatskih regija, a i zbog toga što su se u istom društvu razvijale dvije nacionalne zajednice: Hrvati i Srbi.“³³ Gross naposljetku zaključuje da je usprkos svim navedenim ograničenjima praćenje literature o teoriji nacionalizma, i to na različitim jezicima, nužnost za povjesničare, ne samo kao materijal za komparativne analize nego i kao poticaj za širenje horizonata u proučavanju tema iz nacionalne povijesti.

Za razliku od literature na engleskom jeziku, koja predstavlja važan izvor teorijskih i konceptualnih poticaja, ali ujedno pati od brojnih manjkavosti kada je riječ o praktičnoj primjeni na istraživanja „malih“ europskih nacija, već spomenuti pristup Miroslava Hrocha za Mirjanu Gross predstavljao je ključni uzor i model za oblikovanje vlastitog programa istraživanja procesa integracije hrvatske nacije. Recepciju Hrocha u jugoslavenskoj historiografiji potaknula je upravo Gross, prvo prikazom njegove pionirske knjige u *Časopisu za suvremenu povijest* 1970, a potom i primjenom njegova modela u vlastitim istraživanjima. U svojem prikazu ona ističe kako je Hrochov model važan upravo zato što koristeći se komparativnom analizom omogućava poopćavanje specifičnosti integracijskih procesa „malih“ nacija, koji se u okviru „klasične“ terminologije studija nacija i nacionalizama, bazirane na povijesnom iskustvu velikih zapadnih nacija, prečesto tretiraju kao „atipičnosti“ društvenog razvoja. Osim toga, Hroch je, s jedne strane, bio kritičar subjektivističkog tumačenja u okviru teorije nacionalizma te se u

³¹ Primjerice, sociologija kulture omogućuje odmak od fokusa na državu te u prvi plan stavlja nacionalnu kulturu kao trajniji oblik društvene povezanosti. S druge strane, ona pati od problema prikladne definicije pojma kulture koji ostaje u isto vrijeme sveobuhvatan i nedovoljno određen. Psihološki su pristupi, pak, vrlo korisni za proučavanje funkcioniranja nacionalnih ideologija, ali Gross upozorava na tendencije, prisutne npr. u psihoanalizi, da se fenomen nacije reducira na patološku psihološku pojavu. Naposljetku, socijalna psihologija može mnogo ponuditi u proučavanju nacionalnih stereotipa i njihovih funkcija, dok kulturna antropologija svojom metodom promatranja sudjelovanjem pridonosi razumijevanju reprodukcije nacije na temelju naučenog kulturnog ponašanja. GROSS 1971: 144-147.

³² Isto: 147-149.

³³ Isto: 151.

svojim istraživanjima nije fokusirao samo na analizu sadržaja ideologije, nego na njezin društveni izvor i domet, dok se, s druge strane, kritički odnosio prema „šablonama staljinističke historiografije“ i njezinim „paušalnim tumačenjima“ – primjerice, strogo kauzalnom razumijevanju odnosa stupnja razvoja buržoazije ili stupnja potlačenosti i formiranja nacije, mehanicističkom poimanju linearnog povijesnog razvoja i uloge nacije kao buržoaske tvorevine u njemu itd. – što je odgovaralo poziciji koju je zagovarala sama Gross.³⁴ Uzevši sve to u obzir, u Hrochovu je modelu vidjela mogućnost za poboljšanje hrvatske historiografije u dvama važnim segmentima kada je riječ o istraživanjima hrvatske nacionalne integracije. Prvi se odnosio na prelazak s uskog političkog na „područje širih društvenih analiza“, a drugi na otklanjanje „nejasnoće terminologije“, koja je i dalje bila obilježje većine istraživanja.³⁵

Teorijsko-metodološke impulse koje je zagovarala u ovim tekstovima Gross je oprimjerila u istraživanjima provedenima u 70-im godinama.³⁶ Kruna tih napora bio je zbornik *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, objavljen 1981, posebice dva u njemu sadržana komplementarna teksta Mirjane Gross: „O integraciji hrvatske nacije“ i „Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“. Promatrani zajedno, oni predstavljaju njezin najvažniji sistematično predstavljen doprinos hrvatskoj historiografiji kada je riječ o proučavanju fenomena nacije i nacionalizma.

Ocjenjujući stanje istraživanja procesa integracije hrvatske nacije, Gross navodi da je velika boljka hrvatske historiografije ta što na istraživačka pitanja koja si postavlja ne daje sustavne odgovore, nego se uglavnom fokusira na pojedinačne aspekte problema. Kako bi doskočila tim nedostacima, u svojem se istraživanju koristila metodom modeliranja koja može na sustavan način ujediniti različite pojedinačne istraživačke rezultate. S druge strane, ta je metoda dovoljno fleksibilna da se može prilagoditi specifičnostima hrvatskog slučaja. Pristup istraživanju procesa nacionalne integracije Mirjane Gross jest, dakle, primjena modela Miroslava Hrocha na hrvatski slučaj, pri čemu kao rezultat proizlazi njegova modifikacija prilagođena specifičnim hrvatskim okolnostima.³⁷

³⁴ ISTA 1970: 168, 169.

³⁵ Isto: 173.

³⁶ Usp. npr. članke „Einfluss der sozialen Struktur auf den Charakter der nationalen Bewegung in den kroatischen Ländern“, u: Theodor Scheider (ur.), *Sozialstruktur und Organisationsgeschichte europäischer Nationalbewegungen*, München 1971, 56-80; „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest* 1 (1972): 25-46; „Idea jugoslovenstva' Franje Račkoga u razdoblju njene formulacije (1860-1862)“, *Historijski zbornik* 29-30 (1977): 331-345.

³⁷ GROSS 1981: 189. Pritom se poziva na Hrochov tekst „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća“, objavljen u prvom broju *Časopisa za suvremenu povijest* 1979, koji je nastao na temelju referata za znanstveni skup *Kulturno-politički pokreti naroda Habsburške*

Izgrađen na ranije opisanoj stranoj, kao i malobrojnoj domaćoj literaturi, koncept nacionalne integracije Mirjane Gross, kako sama kaže, „obuhvaća složenu međuzavisnost ekonomskih, društvenih, političkih, kulturnih i ideoloških struktura u kretanju.“³⁸ Riječ je, dakle, o primjeni pristupa genetičko-strukturalne historije koji je zagovarala u knjizi *Historijska znanost*, utemeljenog na težnji prema „dijalektičkom jedinstvu istraživanja događaja, struktura i razvoja.“³⁹ Primijenjeno na hrvatski slučaj, Gross definira integraciju hrvatske nacije kao „složeni proces preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice, tj. srednjovjekovnoga hrvatskoga naroda, u modernu naciju u 19. i 20. st.“⁴⁰ Pojam preobrazbe pritom se dijalektički shvaća kao povezivanje raznorodnih elemenata u cjelinu nove kvalitete. Ovaj je trenutak iznimno važan za razumijevanje interpretacije pojma moderne nacije u Gross. Iako je postavljena u liniju kontinuiteta s „tradicionalnom hrvatskom etničkom zajednicom“, odnosno „srednjovjekovnim hrvatskim narodom“, kao bazom ili supstratom iz kojeg vuče svoje elemente, moderna je nacija ipak shvaćena kao fenomen koji je u bitnom smislu kvalitativno nov i različit. Mogli bismo stoga reći da je riječ o modernističkom razumijevanju nacije, iako su to pojmovi i rasprave koji su obilježili razdoblje nakon nastanka njezina teksta.

S obzirom na ključno mjesto aproprijacije pristupa Miroslava Hrocha, zanimljivo je vidjeti kako je on pokušao naknadno pozicionirati svoj pristup u odnosu na debate u okviru studija nacija i nacionalizama. Svoj je pojam nacije opisao kao eklektičan, a zbog uvjerenja da je nacija postojala prije razvoja modernoga građanskog društva, mogao bi se označiti terminom „nereflektirani perenijalizam“.⁴¹ S druge, pak, strane, njegov je metodološki pristup, zasnovan na etapnom modelu formiranja moderne nacije, u sebi nosio sjeme konstruktivizma (modernizma) jer je prešutna pretpostavka tog modela da nacija nije nešto zadano, nego je proces, i da u velikoj mjeri proizlazi iz ideološke vizije njezinih aktivista. Hroch je svoj koncept izgradnje nacije vidio kao srednji put koji bi mogao zadovoljiti sve strane u debati o njezinu podrijetlu te ga je nazvao „konsenzualističkim“. Prema njemu, nacije nastaju „iz napetosti i interakcije između subjektivnih ciljeva i ideala s jedne

Monarhije u 19. veku, održan u Novom Sadu od 6. do 8. IV. 1977. u organizaciji Matice srpske. Ovaj je rad zapravo bila prva Hrochova studija dostupna na hrvatskom jeziku u kojoj se izlaže njegov model nacionalne integracije. HROCH 1979.

³⁸ GROSS 1981: 190. Gross, dakako, ističe važnost poznavanja teorijske literature, a kao najbolji izvor obavijesti na hrvatskom jeziku spominje knjigu Zvonka Lerotića, *Nacija: teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije*, Zagreb 1977. Uz to navodi i izdanja Centra CK SKH za idejno-teorijski rad i Marksističkog centra CK SKS: *Pristup izučavanju nacije: neki metodološko-teorijski problemi u izučavanju nacije*, Zagreb – Beograd 1978. i *Nastanak i razvitak srpske nacije: neki metodološki teorijski problemi u izučavanju nastanka i razvitka srpske nacije*, Beograd 1978, 189-190.

³⁹ GROSS 1980: 346.

⁴⁰ ISTA 1981: 175.

⁴¹ HROCH 2018: 27.

strane i objektivnih uvjeta i procesa nezavisnih od htijenja uključenih aktera s druge. One su nužna posljedica i apstraktnog modernizacijskog procesa kao takvog i promišljenih poduhvata prepoznatljivih 'nacionalista'.⁴²

Kao što smo mogli vidjeti iz ranije navedene definicije procesa integracije hrvatske nacije Mirjane Gross, pri pokušaju preciznijeg određivanja njezina pristupa stojimo pred sličnom teorijskom dilemom. Iako su prisutne jasne modernističke tendencije, osnovni problem s njezinom definicijom jest što počiva na neodređenoj samorazumljivosti pojma „etničke zajednice“, odnosno „srednjovjekovnog naroda“. Doduše, Gross razlikuje „etničku svijest“ i „nacionalnu svijest“, koje posjeduju bitno drugačija svojstva. Prva je teritorijalno ograničena, statična i tradicionalna, dok je druga teritorijalno šira, dinamična i okrenuta budućnosti. Etnička je svijest vezana uz predmoderne oblike zajednice, a nacionalna se javlja u kontekstu modernoga građanskog društva.⁴³ Iako je velika pojmovna razlika između svijesti i entiteta, koji se podrazumijeva pojmovima „etnička zajednica“ ili „srednjovjekovni narod“, ova distinkcija ipak upućuje na kvalitativno različit sadržaj predmodernih i modernih identifikacija, što čini okosnicu pristupa Mirjane Gross. Naime, osnovna pretpostavka na kojoj se temelji njezin pristup sastoji se u uskoj isprepletenosti i međuovisnosti procesa izgradnje nacije, kapitalističke preobrazbe i stvaranja modernoga građanskog društva (odnosno, u širem smislu, procesa modernizacije). Ne začuđuje, dakle, da Gross odbacuje i one definicije nacije (npr. Staljinovu⁴⁴) koje se oslanjaju na određena vanjska, „objektivna“ svojstva poput zajedničkog jezika ili teritorija, napominjući da se u različitim povijesnim kontekstima takva obilježja javljaju u jedinstvenim kombinacijama i uvijek novim odnosima, kao i psihološku definiciju koja naciju svodi isključivo na svijest pojedinaca koji je čine. U drugoj iteraciji definicije pojma nacionalne integracije ona stoga izgleda ovako:

„Pod pojmom 'nacionalna integracija' razumijem proces u toku kojega se postepeno prevladavaju lokalizmi i regionalizmi etničke zajednice, stvara se politička zajednica i razvijaju uvjeti za ekonomsku koncentraciju i kulturnu homogenizaciju nacionalne zajednice. Pri tom jača osjećaj identiteta pojedinaca i grupa s nacionalnom cjelinom uz razvoj nacionalnih ideologija i mitova te vrijednosnih normi. (...) Izraz i nosilac procesa nacionalne integracije jest 'nacionalni pokret', u kojem najprije sudjeluje određena jezgra 'rodoljuba' da bi naposljetku obuhvatio uglavnom sve društvene slojeve i postao masovan.“⁴⁵

⁴² Isto: 28, 31, 45, 47.

⁴³ GROSS 1981: 176-177.

⁴⁴ Gross se referira na Staljinov tekst „Marksizam i nacionalno pitanje“, izvorno objavljen 1913, a kasnije uključen kao prvi prilog u utjecajnom izdanju *Marksizam i nacionalno i kolonijalno pitanje* iz 1934. Riječ je o tekstu koji je u partijskim krugovima etablirao Staljina kao stručnjaka za nacionalno pitanje.

⁴⁵ Isto: 180.

Riječ je, dakle, o pristupu koji kombinira subjektivne i objektivne elemente nacije u širem okviru strukturalnih odnosa i genetičkih procesa. Za Gross pojam povijesnog procesa obuhvaća preobrazbe povijesnih društvenih struktura, čije usmjerenje „postaje velikim dijelom ‘autonomno’ od svjesne i motivirane djelatnosti određenih ljudskih skupina što su mu dale bitne poticaje.“⁴⁶ Zbog toga je za njezinu interpretaciju važna analiza, s jedne strane, društvenih struktura koje uokviruju proces integracije hrvatske nacije, a s druge nacionalnog pokreta i nacionalno-integracijskih ideologija koje ga artikuliraju i provode. Što se tiče potonjega, potrebno je istaknuti utjecaj koncepta ideologije Georgesa Dubyja, prema kojemu se ideologije sastoje od skupina slika koje u velikoj mjeri iskrivljuju stvarnost i pružaju totalnu viziju svijeta s ciljem davanja sigurnosti grupama koje uz njih pristaju.⁴⁷ Jasno je, međutim, da je ujedno riječ o marksističkoj tradiciji razumijevanja ideologije kao „iskrivljene svijesti“ koja se na određen način odnosi spram „realne“ društvene podloge.⁴⁸ Za Gross ideologije su sveobuhvatni sustavi prikazivanja i objašnjenja društvene zbilje koji stvaraju pravila ponašanja i mobiliziraju pojedince za povijesnu praksu okrenutu prema zajedničkom idealu. Iako su ideologije, dakle, sistemi interpretacije zbilje pa su tako nužno vezane za određenu društvenu podlogu, „povijesno kretanje zbiljskih društvenih odnosa i njihovih interpretacija nema isti ritam“, stoga je moguće da se „često odljepljuju od svoje stvarne podloge i kreću vlastitim putem.“⁴⁹ Drugim riječima, ako društvene strukture mogu funkcionirati autonomno od intencije aktera koji pokušavaju usmjeriti povijesne procese, isto vrijedi i za ideologije. Riječ je, dakle, o strukturalističkom pojmu ideologije „kao sistema, tj. cjeline sastavljene od dijelova u određenim odnosima, koji dakako podliježu promjenama“. S time je povezana ideja da je zadaća povjesničara „demistificirati ideologije“, što znači „objasniti kako i zašto se obilježja određene društvene zbilje javljaju u izmijenjenju obliku u ideološkim slikama“.⁵⁰ Zbog toga se i u ovom slučaju kao najvažnije nadaje istraživanje društvenih struktura koje uokviruju domete i razvojne mogućnosti ideologija.

Koncept ideologije Mirjana Gross primjenjuje na istraživanje procesa integracije hrvatske nacije kao užu pojam „nacionalno-integracijskih ideologija“. Pritom prepoznaje dvije osnovne varijante nacionalno-integracijskih ideologija

⁴⁶ Isto: 343.

⁴⁷ ISTA 2019: 314.

⁴⁸ Usp. npr. definicije ideologije L. Althussera i M. Gross: „Ideologija predstavlja imaginarni odnos pojedinaca prema njihovim realnim uslovima egzistencije“; „U većoj ili manjoj mjeri ponašanje ljudi nije u skladu s njihovom realnom društvenom podlogom jer proizlazi više iz određene slike njihovih životnih uvjeta nego iz pouzdanih obavijesti.“ ALTHUSSER 2009: 53; GROSS 1981: 283.

⁴⁹ GROSS 1981: 284.

⁵⁰ Isto: 305.

u procesu integracije hrvatske nacije: jugoslavizam, prvo u obliku ilirizma, i ekskluzivni hrvatski nacionalizam, odnosno pravaštvo, iz kojih je potom proizašlo više podvarijanti te koje su se ujedno međusobno isprepletale da bi stvarale nove ideološke opcije. One također funkcioniraju u sklopu etapnog modela nacionalne integracije. Dok je ilirski pokret obilježio središnju, B fazu nacionalne integracije, u kojoj „grupa ‘rodoljuba’, sastavljena od pripadnika određenih društvenih slojeva i profesionalnih grupa, putem raznih institucija sustavno i organizirano obavlja nacionalnu propagandu koja najprije obuhvaća samo užu krug, zatim se širi na više klase, a kasnije i na šire slojeve nacije koja nastaje“, izvorno pravaštvo i jugoslavenstvo Račkog i Strossmayera pripadaju periodu koji je specifičan za proces hrvatske nacionalne integracije, a koji Gross naziva dužim prijelaznim periodom između B i C faze.⁵¹ Naime, prilikom primjene Hrochova modela na hrvatski slučaj primijetila je kako u duljem razdoblju između završetka ilirskog pokreta i prijelaza stoljeća još uvijek ne postoje obilježja masovne, odnosno C faze nacionalne integracije, a da je pritom jasno završena B faza „narodnog preporoda“. To je razdoblje obilježeno stagnacijom u pogledu omasovljenja nacionalnog pokreta, uz učvršćivanje njegovih tekovina među onim slojevima koji su već bili obuhvaćeni nacionalnom integracijom, prije svega inteligencijom, građanstvom i svećenstvom. Razloge tomu Gross pronalazi upravo u specifičnostima društvenih struktura i razvoja, naime, u diskontinuitetima izgradnje modernoga građanskog društva te ekonomskim i političkim uvjetovanostima proizašlima iz perifernog položaja u okviru Habsburške Monarhije. Uz to, važna modifikacija Hrochova modela u primjeni na hrvatski slučaj proizlazi iz kompleksne različitosti društvenih struktura koje obilježavaju prostor na kojem se odvija proces nacionalne integracije, zbog čega su njezini ritmovi, pa tako i konkretne faze, desinkronizirani kada je riječ o Hrvatskoj i Slavoniji, Vojnoj krajini, Dalmaciji, Istri te naposljetku Bosni i Hercegovini. Sve to ujedno komplicira odgovor na pitanje kada se može govoriti o završetku procesa hrvatske nacionalne integracije. Dok se u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini počeci C faze mogu smjestiti u 1890-e te povezati s postupnim intenziviranjem industrijalizacijskih i urbanizacijskih procesa, kao i političkom djelatnošću socijalističkog pokreta, napredne omladine i počecima seljačkog pokreta, u drugim dijelovima ti procesi započinju kasnije, često upravo pod utjecajem kretanja u sjevernoj Hrvatskoj (kao što je bilo i za vrijeme ilirskog pokreta). Zato Mirjana Gross zaključuje da je, u cjelini gledano, „faza C, tj. razdoblje masovnoga nacionalnog pokreta kojim se učvršćuju rezultati nacionalne integracije, nastupila u punoj mjeri tek nakon propasti Habsburške monarhije u staroj Jugoslaviji.“⁵²

⁵¹ Isto: 183.

⁵² Isto: 187.

Analizi tekstova Mirjane Gross u knjizi *Društveni razvoj u Hrvatskoj* posvetio sam više prostora jer smatram da se potpuno opravdano može reći kako do današnjega dana predstavljaju najozbiljniji pokušaj sistematskog i teorijski utemeljenog odgovora na pitanje o procesu izgradnje hrvatske nacije i nacionalnih ideologija.⁵³ Nažalost, niti sama Gross kasnije se nije vratila ovoj temi kako bi joj pristupila na ekstenzivniji način u obliku monografije, smatrajući da za takvo nešto ne postoje preduvjeti u vidu fundamentalnih istraživanja. Njezini naponi usmjereni upravo takvim istraživanjima rezultirali su ključnim monografijama, s jedne strane studijama *Počeci moderne hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860* (1985) i *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (1992), u kojima se kao crvena nit provlači pitanje odnosa modernizacijskih i nacionalno-integracijskih procesa⁵⁴, a s druge opsežnim istraživanjima vezanima uz pravaštvo i jugoslavenstvo, okrunjenima knjigama *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret* (2001) te *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (2004).

Međutim, u teorijskom je smislu Gross ipak u još jednom kontekstu pridonijela raspravi o temi istraživanja nacije i nacionalizma u okviru hrvatske i jugoslaven-ske historiografije, a riječ je o debatama povodom rada na trećoj knjizi *Historije naroda Jugoslavije*. Nakon što su u 50-im godinama objavljene prve dvije knjige, došlo je do zastoja te je rad na trećoj knjizi, koja je trebala pokrivati razdoblje 19. stoljeća, obnovljen sredinom 80-ih pod novim naslovom *Historija naroda i narodnosti Jugoslavije*. Jedan od glavnih razloga neuspjeha realizacije treće knjige bilo je razilaženje povjesničarske struke – ali i oficijelnih tijela – oko pitanja podrijetla južnoslavenskih nacija.⁵⁵ Međutim, kako ističe Janković, ovo pitanje nije reflektiralo samo političke nego i teorijsko-metodološke nesuglasice.⁵⁶ Zbog toga je održano i savjetovanje u Zagrebu 1987. na kojemu se raspravljalo o teorijskim i metodološkim pitanjima vezanima uz rad na trećoj knjizi projekta, a kojemu je osobit cilj bio razriješiti „pitanje nastanka nacija na jugoslovenskom prostoru i njihove međusobne odnose.“⁵⁷ U kontekstu navedenih rasprava Mirjana Gross

⁵³ Ovi su tekstovi objavljeni i na engleskom jeziku u časopisima *Austrian History Yearbook* i *East European Quarterly*: GROSS 1979-1980; ISTA 1981a. U reakciji na članak Arnold Suppan posebno je istaknuo važnost daljnje diferencijacije veza između nacionalno-integracijskih ideologija i društvene strukture, dok je Charles Jelavich naglasio ulogu školskog sustava u diseminaciji nacionalnih ideja (34, 40). U odgovoru Suppanu Gross je navela da je za fundamentalne zaključke i daljnju diferencijaciju ključno istraživanje modernizacijskih procesa. GROSS 1979-1980: 34, 40, 42.

⁵⁴ Vidi npr. poglavlje „Razina integracije hrvatske nacije“ u: ISTA 1985: 371-401.

⁵⁵ ANTOLOVIĆ 2021: 59. Vidi također: KOREN 2012: 235-252; NAJBAR-AGIČIĆ 2013: 301-371.

⁵⁶ JANKOVIĆ 2016: 98.

⁵⁷ Isto: 100, bilj. 341.

objavila je 1988. u prvom dvobroju *Jugoslavenskog istorijskog časopisa* tekst pod naslovom „Metodološka pitanja pri komparativnom istraživanju nacionalnih i društvenih odnosa u jugoslavenskim zemljama u 19. stoljeću“. Nastavljajući se na referat Sime Ćirkovića, u kojemu se kritički postavio prema romantičarskom i jednodimenzionalnom pristupu koji temu približavanja jugoslavenskih naroda sužava na političko i u manjoj mjeri kulturno polje te se zalagao za komparativni pristup istraživanju višedimenzionalnih procesa dugog trajanja, Gross iznosi cijeli niz primjedbi i prijedloga kojima ide korak dalje u odnosu na istraživački program postavljen u tekstovima iz knjige *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Prije svega, ona procese dugog trajanja, koje Ćirković ističe kao fundamentalne za komparativno istraživanje procesa razvoja i približavanja jugoslavenskih nacija, jasno identificira kao procese modernizacije, nudeći pritom svoj pristup predstavljen u članku o integraciji hrvatske nacije kao model za studije drugih južnoslavenskih nacija.⁵⁸ Međutim, iako su takve pojedinačne studije slučaja nužne kao predradnja za bilo kakvo komparativno istraživanje, Gross u svojim prijedlozima zapravo nadilazi okvir komparativne historije te se – ne imenujući to eksplicitno – zalaže za transnacionalni pristup istraživanju razvoja i isprepletanja južnoslavenskih nacija:

„Bilo bi korisno kada bi se naglasak pri proučavanju problema približavanja nacija na južnoslavenskom prostoru stavio na poredbeno istraživanje društvenih struktura. Time bi se **prešli okviri** [istaknuo N. T.] i pojedinih država te upravnih jedinica i pojedinih nacionalnih društava. S druge strane, postavile bi se na dnevni red i bitne razlike unutar područja integracije jedne te iste nacije.“⁵⁹

Takav pristup pomogao bi i pri smanjenju ideologizacije historiografskih narativa jer bi, nadilazeći usko područje političke djelatnosti elita, doveo u pitanje sporne generalizacije koje interese i aktivnosti uske političke elite predstavljaju kao interes i djelatnost cjelokupnog naroda. Osim toga, time bi se u procesu nacionalne integracije u prvi plan mogao staviti suživot različitih naroda koji su dijelili zajednički životni prostor, ali i povijesne društvene strukture. Odmak od poistovjećivanja političkih elita s cjelokupnim narodom primorava nas također da na dnevni red postavimo pitanje – na tragu koncepcije K. Deutscha – komunikacijskih mogućnosti širih slojeva društva, a potom i procesa njihove politizacije i postupnog uključivanja u naciju, pri čemu se kao važan trenutak ističe danas popularan koncept nacionalne indiferentnosti.⁶⁰

⁵⁸ GROSS 1988: 25.

⁵⁹ Isto: 26.

⁶⁰ Isto: 26-27. Koncept nacionalne indiferentnosti polazi od pretpostavke da je percepcija primarne važnosti nacionalne identifikacije, posebice kada je riječ o razdobljima prije kasnog 19. stoljeća i proliferacije fenomena „nacionalizacije masa“, posljedica metodološkog nacionalizma, odnosno svjesne ili nesvjesne prisutnosti nacionalne perspektive u istraživanjima, i anakronističkog promatranja povijesti. Pobornici se tog pristupa stoga zalažu za premještanje fokusa s isključivo nacionalnih identifikacija na višestruke identifikacije različitih slojeva stanovništva, ovisne o kontekstima njihova djelovanja. Za upute o literaturi vidi idući odjeljak.

Umjesto zaključka: ograničenja i poticaji

Sva su navedena istraživačka pitanja, nažalost, do danas uglavnom ostala neodgovorena. Nacionalna je perspektiva u hrvatskoj historiografiji posljednjih tridesetak godina još snažnije učvrstila svoju dominaciju. S druge strane, takav trend nisu pratile prikladne aproprijacije suvremenih kretanja u okviru studija nacija i nacionalizama, koji doživljavaju svoj procvat upravo u 90-im godinama prošlog stoljeća. Klasične su monografije, dakako, prevedene te postoje i domaći pregledi polja, međutim, sve se to nije odrazilo u historiografskoj produkciji, uz nekoliko važnijih iznimaka.⁶¹ Zanimljivo je da se niti Mirjana Gross nije u svojim kasnijim studijama eksplicitno pozabavila razvojem teorija nacija i nacionalizama, nego je nastavila istraživački primjenjivati svoju ranije razrađenu koncepciju, što je rezultiralo komplementarnim knjigama o izvornom pravaštvu (*Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, 2001) i jugoslavenstvu (*Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, 2004). Neovisno o tome, njezin istraživački program izložen u 70-im i 80-im godinama prošlog stoljeća, kao i egzemplarne studije nastale na tom temelju, mogu nam pružiti značajan poticaj za revitalizaciju ovog istraživačkog polja u okviru hrvatske historiografije.

Suvremene pristupe u okviru studija nacija i nacionalizama karakterizira odmak od problema podrijetla nacija kao ključnog istraživačkog pitanja, koji je posebice obilježio ranije rasprave između predstavnika sad već etabliranih pristupa kao što su modernizam i etnosimbolizam.⁶² Za razliku od toga, postavljaju se pitanja načina funkcioniranja nacionalnih identifikacija, njihovih različitih društvenih uloga, kao i upotreba od strane povijesnih aktera. Umjesto fokusa na identitete, bilo da ih se razumije kao konstrukte (modernizam) ili prirodne danosti (primordijalizam), u prvi plan dolaze identifikacije kao načini posredovanja identiteta. S obzirom na to da polazi od pretpostavke da nacionalne identifikacije nisu fiksne, već se stalno rekreiraju i modificiraju svoj sadržaj ovisno o situaciji i kontekstu, takav pristup možemo nazvati situacionalističkim. Primjenjujući osnovne postavke tzv. pragmatičkog zaokreta kao dijela šireg lingvističkog obrata, ključno pitanje koje postavlja jest što grupe ili pojedinci rade s nacionalnim kategorijama. U ovom

⁶¹ Za pregled vidi: KATUNARIĆ 2003. Najvažnije su historiografske studije: STANČIĆ 2002; KORUNIĆ 2006; BLAŽEVIĆ 2008. Stančićeva je knjiga najbliža istraživačkom programu Mirjane Gross, a u uvodnom se dijelu referira i na klasične teorije nacije i nacionalizma. Međutim, po svojoj strukturi zalazi u određenoj mjeri u teleologiju, kao što je npr. slučaj s poglavljem „Hrvatska na putu prema samostalnosti 1790.-1992.“ Petar Korunić teorijski ambiciozno ulazi u problematiku izgradnje moderne hrvatske nacije, ali je rezultat konceptualno vrlo eklektičan i donekle nejasan. Studija Zrinke Blažević dosad je najbolji primjer primjene teorija nacije i nacionalizma na konkretno historijsko istraživanje.

⁶² Glavni su predstavnici modernističke paradigme Ernest Gellner, Eric Hobsbawm i Benedict Anderson, a etnosimbolističke John A. Armstrong, Anthony D. Smith i John Hutchinson. Za pregled diskusija (iz etnosimbolističke perspektive) vidi: SMITH 2000.

kontekstu posebno je važno istaknuti kritiku „grupizma“ Rogersa Brubakera koji odbacuje etničke zajednice, nacije ili rase kao entitete kojima se mogu pripisati interesi ili djelovanja. Umjesto toga, treba ih analizirati u „relacijskim, procesualnim, dinamičnim, događajnim i rastavljenim terminima“ kao „praktične kategorije, kulturne idiome, kognitivne sheme, diskurzivne okvire, organizacijske rutine, institucionalne okvire, političke projekte i kontingentne događaje.“⁶³ Srodni su koncepti banalnog nacionalizma, koji se primjenjuje u istraživanjima nesvjesnih praksi koje reproduciraju nacionalni identitet, te svakodnevnog nacionalizma s fokusom na „obične“ ljude kao proaktivne konzumente nacionalizma koji naciju (re)kreiraju u svakodnevici s pomoću razgovora, odabira, nastupa i konzumacije.⁶⁴ Za historiografsko je istraživanje od posebne važnosti ranije spomenuti koncept nacionalne indiferentnosti koji dovodi u pitanje pretpostavku primata nacionalnih identifikacija, pogotovo kada je riječ o ranijim povijesnim razdobljima.⁶⁵ Ne treba stoga začuditi da je jedan od najvažnijih fokusa suvremenih pristupa u okviru studija nacija i nacionalizama odbacivanje metodološkog nacionalizma, prvenstveno s pomoću primjene interdisciplinarnosti te transnacionalnih i globalnih perspektiva.⁶⁶

Iako su prethodila disciplinarnom profiliranju studija nacija i nacionalizama, pa tako i popratnim raspravama, istraživanja Mirjane Gross ipak su otvorila brojna pitanja koja se na različite načine dotiču problema svih ovih pristupa, uključujući one suvremene. Međutim, zbog te kontekstualne uvjetovanosti određena su teorijska pitanja ostala neotvorena, a koncepti slabije razjašnjeni. Kao što se može vidjeti iz ranije analize, Gross se fokusirala na koncepte nacionalne integracije i nacionalno-integracijskih ideologija, dok su pojmovi nacije i etničke zajednice razrađeni tek implicitno. Osim toga, uz sve svoje prednosti kada je riječ o komparativnoj perspektivi i konstruktivističkoj premisi, model Miroslava Hrocha, koji Gross primjenjuje, iz perspektive suvremenih pristupa istraživanju nacije i nacionalizma, previše je fokusiran na pogled „odozgo“, odnosno na djelatnost nacionalnih aktivista i njihove ideološke sustave, a zapostavlja *bottom-up* aspekt izgradnje nacije, odnosno interakciju pojedinaca i grupa s nacionalnim identitetima u svrhu njihove upotrebe, (re)kreacije i (re)interpretacije. Naposljetku, moglo bi se reći da taj model ima i određene determinističke konotacije te da premalo uzima u obzir element kontingencije – neplaniranih, ponekad čak i neželjenih posljedica djelovanja koje proizlaze iz nesavladive složenosti povijesnih struktura i procesa – prisutan u procesima izgradnje nacije. Naime, teze Mirjane Gross da ilirizam predstavlja središnju fazu u procesu integracije hrvatske nacije, a jugoslavenstvo

⁶³ BRUBAKER 2002: 167.

⁶⁴ Usp. BILLIG 2009.

⁶⁵ ZAHRA 2010; Najvažnija je primjena koncepta nacionalne indiferentnosti u: JUDSON 2018.

⁶⁶ STORM 2018; MIDDELL I ROURA 2013; IRIYE I SAUNIER 2009. Teorijski je najozbiljniji pokušaj koncept *histoire croisée* Michaela Wenera i Bénédicte Zimmerman. WERNER I ZIMMERMAN 2006.

hrvatsku nacionalno-integracijsku ideologiju, funkcioniraju iz retrospektivne perspektive, polazeći od učinaka koje su imali i konačnog rezultata formirane hrvatske nacije. Međutim, promatrajući ih u vlastitu vremenu i kontekstu te uzimajući u obzir njihove vlastite formulacije, klasifikacije i terminologiju, postavlja se pitanje u kojoj se mjeri doista radi o primatu hrvatske nacionalne identifikacije te u kojoj je mjeri, s druge strane, slavenstvo funkcioniralo kao nacionalni identifikator, a hrvatstvo kao politički okvir koji se kasnije nametnuo kao dominantna nacionalna identifikacija.⁶⁷ U svakom slučaju, ova otvorena pitanja i ograničenja moraju nam poslužiti kao poticaj za ponovno ispitivanje određenih istraživačkih tema i problema, kao i za daljnje teorijsko promišljanje kategorija i koncepata koje upotrebljavamo pri analizi tema iz nacionalne povijesti.

U pristupu Mirjane Gross posebno je vrijedno to što njezina istraživačka perspektiva uključuje i procese dugog trajanja, ukorijenjene u društvene strukture, te fundamentalne promjene koje donosi modernitet, kontekstualizirane s obzirom na zatečene strukture i procese. Osim toga, iako se primarno bavila istraživanjem nacionalne povijesti, sustavno je radila na podizanju svijesti o stranputicama metodološkog nacionalizma, kao i instrumentalizacije historijske znanosti u nacionalističke svrhe. Njezin je istraživački opus prilog tezi da je dilema između globalnog i nacionalnog lažna, odnosno dokaz da je moguće baviti se nacionalnim temama na kritički i metodološki osviješten način koji uključuje upotrebu komparativne i transnacionalne perspektive.⁶⁸ Kao preduvjet za to, međutim, nadaje se imperativ teorijskog promišljanja nacije, nacionalnih ideologija, identiteta i identifikacija te njihovih interakcija sa socijalnim strukturama. Poruka je to povjesničarima koju Mirjana Gross nikad nije propustila iznova podcrtati.

⁶⁷ Za kritiku zanemarivanja (pan)slavenske dimenzije nacionalnih ideja slavenskih intelektualaca u prvoj polovini 19. stoljeća, kao i njihova anakronističkog čitanja, vidi: MAXWELL 2018.

⁶⁸ Za raspravu o odnosu globalnog i nacionalnog vidi: DRAYTON I MOTADEL 2018.

Bibliografija

- ALTHUSSER, Louis. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Karpos.
- ANTOLOVIĆ, Michael. 2021. Writing history under the „dictatorship of the proletariat“: Yugoslav historiography 1945-1991. *Revista de História das Ideias* 39/2: 49-73.
- BAKKE, Elisabeth et al. 2022. Symposium for Miroslav Hroch. *Nations and Nationalism* 28/3: 737–759.
- BALIKIĆ, Lucija. 2022. Between Historiographies of Finitude and Appropriation of the Annales School: The „National Question“ in Post-1945 Croatian Intellectual History. *Forum Historiae* 16/1: 88-104.
- BERGER, Stefan. 2016. Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća. *Pro tempore* 10/11: 467-493.
- BILLIG, Michael. 2009. *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. 2008. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing.
- BRANDOLICA, Tomislav, Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. 2012. Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija. U *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić, Branimir Janković, 275-392. Zagreb: FF press.
- BRUBAKER, Rogers. 2002. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* 43/2: 163-189.
- BUDAK, Neven. 1999. *Anali u hrvatskoj historiografiji*. U *Zbornik Mirjane Gross*, ur. Ivo Goldstein, Nikša Stančić, Mario Strecha, 459-467. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- BURKE, Peter. 1990. *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-89*. Cambridge: Polity Press.
- DRAYTON, Richard, David MOTADEL. 2018. Discussion: the futures of global history. *Journal of Global History* 13: 1-21.
- GROSS, Mirjana. 1970. Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija. *Časopis za suvremenu povijest* 2/1: 167-173.
- GROSS, Mirjana. 1971. Neka osnovna obilježja novije literature o „nacionalizmu“ na engleskom jezičnom području. *Časopis za suvremenu povijest* 3/1: 137-151.
- GROSS, Mirjana. 1973. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest.
- GROSS, Mirjana. 1979-1980. Croatian National Integrational Ideologies from the End of Illyrism to the Creation of Yugoslavia. *Austrian History Yearbook* 15-16: 3-44.
- GROSS, Mirjana. 1980. *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*. II. izmijenjeno i dopunjeno izd. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- GROSS, Mirjana. 1981. *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- GROSS, Mirjana. 1981a. On the Integration of the Croatian Nation: A Case Study in Nationbuilding. *East European Quarterly* 2: 209-225.

- GROSS, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana. 1988. Metodološka pitanja pri komparativnom istraživanju nacionalnih i društvenih odnosa u jugoslavenskim zemljama u 19. stoljeću. *Jugoslavenski historijski časopis* 23/1-2: 25-29.
- GROSS, Mirjana. 2019. En route with the *Annales*. U *Annales in perspective: designs and accomplishments*, ur. Drago Roksandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, 307-321. Zagreb: FF press.
- HOBBSAWM, Eric J. 1993. *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.
- HROCH, Miroslav. 1979. Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća. *Časopis za suvremenu povijest* 11/1: 23-40.
- HROCH, Miroslav. 2006. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Zagreb: Srednja Europa.
- HROCH, Miroslav. 2018. *Studying nationalism under changing conditions and regimes. An intellectual autobiography*. Antwerp: Peristyle.
- IRIYE, Akira, Pierre-Yves SAUNIER. 2009. *The Palgrave Dictionary of Transnational History*. London: Palgrave Macmillan.
- JANKOVIĆ, Branimir. 2016. *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa.
- JUDSON, Pieter M. 2018. *Povijest Habsburškog Carstva*. Zagreb: Sandorf.
- KATUNARIĆ, Vjeran. 2003. *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- KOREN, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- KORUNIĆ, Petar. 2006. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: nacija i nacionalni identitet*. Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- MAXWELL, Alexander. 2018. Effacing Panslavism: linguistic classification and historiographic misrepresentation. *Nationalities Papers* 46/4: 633-653.
- MIDDELL, Matthias, Lluís ROURA I AULINAS. 2013. *Transnational Challenges to National History Writing*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- MIKULIĆ, Borislav, Mislav ŽITKO (ur.). 2015. *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena. 2013. *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960*. Zagreb: Ibis grafika.
- ÖZKIRIMLI, Umut. 2000. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- SMITH, Anthony D. 2000. *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Polity Press.

- SMITH, Anthony D. 2003. *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- STANČIĆ, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- STORM, Eric. 2018. A New Dawn in Nationalism Studies? Some Fresh Incentives to Overcome Historiographical Nationalism. *European History Quarterly* 48/1: 113-129.
- ŠIDAK, Jaroslav, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ. 1968. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- WERNER, Michael, Bénédicte ZIMMERMAN. 2006. Beyond Comparison: *Histoire croisée* and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory* 45: 30-50.
- ZAHRA, Tara. 2010. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69/1: 93-119.

Nation, Ideology, Modernization: Mirjana Gross and the Study of Nations and Nationalism

This article analyses Mirjana Gross' approach to the study of nations and nationalism. She was the first Croatian historian to systematically address nation, nationalism and national identities as *sui generis* subjects of historical research. The emphasis in this article is put on two key concepts – the process of national integration and the national integrational ideologies – as well as their interdependency with the concept of modernization as part of Gross' conception of social history. The efforts centred on the theoretical and methodological transformations of Croatian historiography, coupled with critical appropriations of contemporary historiographical trends, also played an important role in shaping her approach. The broadening of historiographical research subjects, especially to include social and economic history, interdisciplinary efforts, most importantly concerning sociology, and dialogue with intellectual currents stemming from the *Annales* school and 'western Marxism' thus heavily shaped Gross' understanding of the concepts of nation, national identity and ideology. However, all of this needs to be evaluated by considering the context of the post-war Yugoslav historiography, its specificities and similarities with other Eastern and East Central European historiographies. It is especially fruitful to compare Mirjana Gross' approach with that of Miroslav Hroch, who was a major source for the conceptualization of her own research. Finally, the article valorises Mirjana Gross' contribution to nation and nationalism studies, briefly presents some newer trends in that area and considers incentives and limitations for further research.

Key words: Mirjana Gross, nation-building, national ideologies, historiographical appropriations, social history

Ključne riječi: Mirjana Gross, proces nacionalne integracije, nacionalno-integracijske ideologije, historiografske apropijacije, socijalna historija

Nikola Tomašegović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
ntomaseg@ffzg.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

54

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Branimir Janković

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

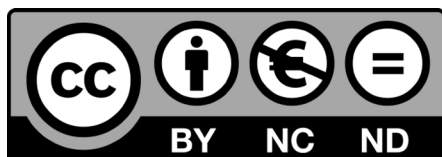
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.